IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 02 IYUL 2026

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ВА КОГНИТИВ КОМПЕТЕНЦИЯЛАР ТУШУНЧАЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШГА ОИД НАЗАРИЙ ЁНДАШУВЛАР

Темирова Г.Т.
Мустақил тадқиқотчи
https://doi.org/10.5281/zenodo.21232877

Аннотация. Мақолада интеллектуал ва когнитив компетенция тушунчаларининг моҳияти, шаклланиш тарихи ва уларни тадқиқ этишга оид асосий назарий ёндашувлар таҳлил қилинган. Компетенция тушунчасининг психология ва педагогикадаги генезиси (Н.Хомский, Ж.Пиаже, Р.Уайт), интеллект назариялари (Ч.Спирмен, Х.Гарднер, Р.Стернберг), когнитив фаолиятнинг таксономик модели (Б.Блум) ҳамда замонавий компетенциявий ёндашув (DeSeCo, Европа калит компетенциялари доираси) очиб берилган. Олимлар фикрлари ва статистик маълумотлар асосида ушбу тушунчаларнинг ўзаро муносабати ва замонавий таълимдаги аҳамияти асосланган.
Калит сўзлар: компетенция, интеллектуал компетенция, когнитив компетенция, интеллект назариялари, Блум таксономияси, кўп қиррали интеллект, муваффақиятли интеллект, компетенциявий ёндашув, юқори тартибли тафаккур, DeSeCo.

Аннотация. В статье анализируется сущность понятий интеллектуальной и когнитивной компетенции, история их формирования и основные теоретические подходы к их исследованию. Раскрыты генезис понятия компетенции в психологии и педагогике (Н.Хомский, Дж.Пиаже, Р.Уайт), теории интеллекта (Ч.Спирмен, Х.Гарднер, Р.Стернберг), таксономическая модель когнитивной деятельности (Б.Блум) и современный компетентностный подход (DeSeCo, Европейский круг ключевых компетенций). На основе мнений ученых и статистических данных обоснована взаимосвязь этих понятий и их значение в современном образовании.
Ключевые слова: компетенция, интеллектуальная компетенция, когнитивная компетенция, теории интеллекта, таксономия Блума, многогранный интеллект, успешный интеллект, компетентностный подход, мышление высокого порядка, DeSeCo.

Abstract. The article analyzes the essence of the concepts of intellectual and cognitive competence, the history of their formation, and the main theoretical approaches to their research. The genesis of the concept of competence in psychology and pedagogy (N. Chomsky, J. Piaget, R. White), theories of intelligence (Ch. Spearman, H. Gardner, R. Sternberg), the taxonomic model of cognitive activity (B. Bloom) and the modern competency approach (DeSeCo, European Key Competencies Framework) are revealed. Based on the opinions of scientists and statistical data, the relationship between these concepts and their significance in modern education are substantiated.
Keywords: competence, intellectual competence, cognitive competence, theories of intelligence, Bloom's taxonomy, multifaceted intelligence, successful intelligence, competency-based approach, high-order thinking, DeSeCo.

Замонавий таълим парадигмасининг марказида билимларни механик ўзлаштиришдан компетенцияларни шакллантиришга ўтиш ётади. Бу ўзгариш XX асрнинг сўнгги ўн йилликларидан бошланган бўлиб, бугунги кунда жаҳоннинг аксарият мамлакатларида таълим тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишига айланди. Айниқса интеллектуал ва когнитив компетенциялар – яъни инсоннинг ахборотни идрок этиш, таҳлил қилиш,

баҳолаш ва янги билим яратиш қобилиятлари – шахснинг муваффақияти ва жамиятнинг рақобатбардошлигини белгиловчи ҳал қилувчи омил сифатида эътироф этилмоқда.

Шу билан бирга, «компетенция», «интеллектуал компетенция» ва «когнитив компетенция» тушунчалари илмий адабиётларда турлича талқин қилинади. Ушбу тушунчаларнинг назарий асослари психология, педагогика, психолингвистика ва когнитив фанлар чорраҳасида шаклланган бўлиб, уларни тизимли таҳлил қилиш замонавий таълим амалиётини илмий асослаш учун муҳим аҳамият касб этади. Тушунчаларнинг ноаниқлиги ва турлича талқини амалда ўқув мақсадларини белгилаш, баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш ва педагогик технологияларни танлашда қийинчиликлар туғдиради.

Компетенциявий ёндашувнинг кенг тарқалгани статистик маълумотларда ҳам акс этади. Компетенцияга асосланган таълим (Competence-Based Education) бўйича 1997-2017 йилларни қамраб олган систематик тадқиқотда йигирма йиллик даврдаги 84 та илмий мақола таҳлил қилиниб, ушбу ёндашувнинг жаҳон таълим амалиётида тобора кенгайиб бораётгани кўрсатилди. Тадқиқотчилар компетенциявий ёндашув анъанавий мазмунга йўналтирилган таълимдан тубдан фарқ қилишини, у билимни реал ҳаётий вазиятларда қўллашни талаб қилишини таъкидлайдилар. Бу ўзгариш янги педагогик усуллар, баҳолаш тизимлари ва ўқитувчиларнинг касбий эътиқодларини қайта кўриб чиқишни тақозо этади[1].

Мазкур мақоланинг мақсади интеллектуал ва когнитив компетенция тушунчаларининг моҳиятини, уларнинг шаклланиш тарихини ва тадқиқ этишга оид асосий назарий ёндашувларни тизимли таҳлил қилишдан иборат. Тадқиқотда қиёсий-тарихий таҳлил, илмий адабиётларни умумлаштириш ва концептуал таҳлил методларидан фойдаланилди. Манба сифатида соҳанинг классик асарлари (Хомский, Уайт, Пиаже, Спирмен, Гарднер, Стернберг, Блум) ҳамда сўнгги беш йилда чоп этилган замонавий тадқиқотлар хизмат қилди. Мақоланинг илмий янгилиги шундаки, унда турли фанлар доирасида шаклланган назарий ёндашувлар яхлит тизимга бирлаштирилиб, уларнинг ўзаро муносабати ва замонавий рақамли таълим контекстидаги аҳамияти очиб берилади.

«Компетенция» тушунчасининг генезиси. «Компетенция» атамаси дастлаб психология ва психолингвистика соҳасида пайдо бўлган. Америкалик лингвист Н.Хомский 1965 йилда «лингвистик компетенция» (тилни билиш) ва «перформанс» (тилни амалда қўллаш) тушунчаларини ажратиб кўрсатди[2]. Психолог Р.Уайт 1959 йилда «компетенция» атамасини шахснинг муҳит билан самарали ўзаро таъсир қилиш қобилиятини ифодаловчи мотивацион тушунча сифатида киритди[3]. Педагогикага бу тушунча Ж.Пиаже ва Л.Д'Эно томонидан ҳаракат схемаси натижаси сифатида олиб кирилди[4]. Кейинчалик Ф.Перрену компетенцияни «муайян вазиятда самарали ҳаракат қилиш қобилияти» деб таърифлади[5].

Замонавий талқинда компетенция билим, кўникма ва муносабатларнинг (knowledge, skills, attitudes) уйғунлашган мажмуи сифатида тушунилади. Европа Иттифоқининг 2006 йилда қабул қилиниб, 2018 йилда қайта кўриб чиқилган «Умрбод таълим учун калит компетенциялар» тавсиясида компетенция айнан шу уч таркибий қисмнинг бирлиги сифатида таърифланган. Бунда билим – фактлар, тушунчалар ва назариялар; кўникма – мавжуд билимни натижага эришиш учун қўллаш қобилияти; муносабат эса ғоялар,

[1] Mulder M. Competence-based Vocational and Professional Education. – Cham: Springer, 2017. – 1344 p.
[2] Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge: MIT Press, 1965. — 251 p.
[3] White R.W. Motivation reconsidered: The concept of competence // Psychological Review. 1959. Vol. 66, № 5. – P. 297-333.
[4] Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. – New York: International Universities Press, 1952. – 419 p.
[5] Perrenoud P. Construire des compétences dès l'école. – Paris: ESF, 1997. – 128 p.

шахслар ва вазиятларга нисбатан позиция ва қадриятларни англатади. Ушбу учлик модел бугунги кунда халқаро таълим амалиётида кенг қабул қилинган[6].

Интеллект назариялари. Интеллектуал компетенция тушунчасининг назарий асоси интеллект ҳақидаги психологик назарияларга бориб тақалади. XX аср бошида Ч.Спирмен интеллектнинг умумий омили (g-омил) назариясини илгари сурди. Кейинчалик Л.Тёрстоун интеллектни бир неча мустақил бирламчи қобилиятлар мажмуи сифатида тавсифлади[7]. Р.Кеттелл интеллектни «суюқ» (fluid) ва «кристалланган» (crystallized) турларга ажратди: биринчиси янги вазиятларда мантиқий фикрлаш қобилияти, иккинчиси эса тажриба орқали тўпланган билимга асосланади[8]. Бу назариялар интеллектнинг кўп қиррали ва динамик табиатини очиб берди.

Интеллект назарияларидаги муҳим бурилиш Х.Гарднернинг 1983 йилда таклиф этган кўп қиррали интеллект (multiple intelligences) назарияси билан боғлиқ. Гарднер интеллект ягона умумий қобилият эмас, балки бир неча мустақил когнитив кучлар мажмуи эканлигини асослади: лингвистик, мантиқий-математик, фазовий, тана-кинестетик, мусиқий, шахслараро, шахсий ва натуралистик интеллект турлари. Ушбу назарияга кўра, ҳар бир инсон бу интеллект турларига турли даражада эга бўлиб, бу ўрганиш ва муаммоларни ҳал қилишнинг турли-туман усулларини келтириб чиқаради. Гарднер назарияси педагогларни ўқитишда хилма-хил методлардан фойдаланишга ундайди. Кейинчалик Гарднер мавжуд интеллект турларига экзистенциал интеллектни ҳам қўшиш мумкинлигини таъкидлади[9].

Р.Стернберг ўзининг муваффақиятли интеллект (successful intelligence) назариясида интеллектнинг уч таркибий қисмини ажратди: аналитик (таҳлилий), креатив (ижодий) ва амалий интеллект. Унинг фикрича, ҳақиқий интеллектуал салоҳият бу уч қобилиятнинг мувозанатли уйғунлигида намоён бўлади. Стернберг назарияси анъанавий интеллект тестлари асосан аналитик қобилиятни ўлчаб, ижодий ва амалий интеллектни эътибордан четда қолдиришини танқид қилди. Бу ёндашув интеллектуал компетенцияни нафақат назарий билим, балки уни реал вазиятларда қўллаш қобилияти билан боғлайди[10].

Когнитив фаолиятнинг таксономик модели. Когнитив компетенция тушунчасини тадқиқ этишда Б.Блум ва ҳамкасблари томонидан 1956 йилда ишлаб чиқилган таълим мақсадлари таксономияси марказий ўрин тутади. Блум таксономияси таълим мақсадларини уч соҳага – когнитив (билимга асосланган), аффектив (ҳис-туйғуга асосланган) ва психомотор (ҳаракатга асосланган) соҳаларга ажратади[11]. Энг кенг тарқалган когнитив соҳа дастлаб олти даражага бўлинган: билиш, тушуниш, қўллаш, таҳлил, синтез ва баҳолаш. 2001 йилда Л.Андерсон ва Д.Кратволь таксонияни қайта кўриб чиқиб, юқори даражани «яратиш» (creating) деб ўзгартирдилар[12].

Блум таксономиясининг муҳим ҳиссаси – когнитив фаолиятни оддий (фактларни эслаб қолиш) даражадан мураккаб (баҳолаш ва яратиш) даражагача поғонали тарзда тартиблаштиришдадир. Қизиғи шундаки, Блумнинг ўз тадқиқотлари талабаларга бериладиган тест саволларининг 95 фоиздан ортиғи фақат энг қуйи даража – ахборотни

---

[6] Council of the European Union. Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning. – Brussels, 2018.
[7] Spearman C. General Intelligence Objectively Determined and Measured // American Journal of Psychology. – 1904. – Vol. 15. – P. 201–293.
[8] Cattell R.B. Intelligence: Its Structure, Growth and Action. – Amsterdam: Elsevier, 1987. – 694 p.
[9] Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. — New York: Basic Books, 1983. – 440 p.
[10] Sternberg R.J. The Theory of Successful Intelligence // Review of General Psychology. 1999. Vol. 3, № 4. – P. 292-316
[11] Bloom B.S. (Ed.). Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. — New York: Longmans, Green, 1956. – 207 p
[12] Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman, 2001. – 302 p.

эслаб қолишни талаб қилишини кўрсатган эди. Таксономиянинг юқори учта даражаси – таҳлил, баҳолаш ва яратиш – бугунги кунда юқори тартибли тафаккур кўникмалари (Higher-Order Thinking Skills) деб аталиб, замонавий таълимнинг асосий мақсади ҳисобланади. Ушбу модел рақамли таълим муҳитида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган бўлиб, сунъий интеллектга асосланган баҳолаш тизимларининг назарий асоси сифатида хизмат қилмоқда.

Замонавий компетенциявий ёндашув. XX асрнинг охирида компетенциявий ёндашув халқаро таълим сиёсатининг асосий йўналишига айланди. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (OECD) доирасида амалга оширилган DeSeCo (Definition and Selection of Competencies) лойиҳаси калит компетенцияларни аниқлаш ва танлашнинг назарий асосини ишлаб чиқди. Лойиҳа компетенцияни нафақат билим ва кўникма, балки уларни мураккаб вазиятларда сафарбар этиш қобилияти сифатида талқин қилди. Тадқиқотчилар компетенция тушунчасини концептуаллаштириш жамият қадрлайдиган ва муҳим деб ҳисоблайдиган нарсалар билан боғлиқлигини таъкидлайдилар[13].

Компетенциявий ёндашув бўйича ўтказилган систематик тадқиқот шуни кўрсатдики, 1997-2017 йиллар оралиғида чоп этилган 84 та илмий мақоланинг таҳлили компетенция таърифининг тўрт асосий манбасини – OECD/DeSeCo, Европа комиссияси, миллий ва академик манбаларни аниқлади. Таъриф берилган 58 та мақоладан 29 тасида манба академик, 18 тасида OECD ва қолганларида Европа Иттифоқи доираси сифатида келтирилган. Бу маълумотлар компетенция тушунчасининг турли халқаро ташкилотлар ва миллий контекстларда изчил бўлмаган тарзда қўлланилаётганини кўрсатади, бу эса соҳада терминологик аниқлик зарурлигини яна бир бор тасдиқлайди[14].

Когнитив ривожланишнинг конструктивистик асослари. Интеллектуал ва когнитив компетенцияларнинг шаклланиш механизмини тушунишда конструктивизм назарияси муҳим ўрин тутади. Ж.Пиаженинг когнитив ривожланиш назарияси билиш тузилмаларининг ассимиляция ва аккомодация жараёнлари орқали босқичма-босқич қурилишини тушунтиради. Л.С.Выготскийнинг ижтимоий-маданий назарияси эса когнитив ривожланиш ижтимоий ўзаро таъсир ва маданий воситалар ёрдамида амалга ошишини, «яқин ривожланиш зонаси» доирасида катталар ёки тенгдошлар кўмагида юзага келишини асослайди. Бу икки назария интеллектуал ва когнитив компетенцияларни ривожлантириш фаол, ижтимоий ва воситаланган жараён эканлигини кўрсатади.

Конструктивистик ёндашув замонавий таълимда компетенцияларни шакллантиришнинг асосий методологик асоси бўлиб хизмат қилади. Унга кўра, талаба билимни пассив қабул қилувчи эмас, балки ўз когнитив тузилмаларини фаол қурувчи субъект сифатида қаралади. Бу ёндашув муаммоли таълим, лойиҳа методи ва ҳамкорликдаги ўрганиш каби фаол педагогик технологияларнинг назарий асоси ҳисобланади. Метакогниция назарияси эса талабанинг ўз билиш жараёнини англаши ва бошқариши когнитив компетенциянинг олий даражаси эканлигини таъкидлайди – бу қобилият ўрганишни ўрганиш (learning to learn) кўникмасининг ўзагини ташкил этади.

Замонавий таълимда интеллектуал ва когнитив компетенциялар «XXI аср кўникмалари» доирасида ҳам кўриб чиқилади. Бунда тўрт асосий кўникма – танқидий тафаккур, ижодкорлик, ҳамкорлик ва коммуникация (4C) ажратиб кўрсатилади. Европа мактаб таълими платформасида таъкидланишича, бу кўникмаларни ривожлантириш замонавий иш муҳити ва глобал иқтисодиёт талабларига жавоб бериш учун зарурдир. Шу

[13] Rychen D.S., Salganik L.H. (Eds.). Defining and Selecting Key Competencies (DeSeCo). – Göttingen: Hogrefe & Huber, 2001. – 251 p.
[14] Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning // Official Journal of the European Union. 2018.– P. 1-13.

тариқа интеллектуал ва когнитив компетенциялар назарий тушунча даражасидан амалий таълим мақсади даражасига кўтарилди[15].

Интеллектуал ва когнитив компетенцияларнинг фарқи ва ўзаро муносабати. Илмий адабиётларда бу икки тушунча кўпинча яқин маънода қўлланилса-да, улар орасида аниқ фарқ мавжуд. Когнитив компетенция деганда инсоннинг ахборотни идрок этиш, диққатни жамлаш, эслаб қолиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ муайян ақлий жараёнларни бошқариш қобилияти тушунилади. Интеллектуал компетенция эса кенгроқ тушунча бўлиб, у когнитив жараёнларни мустақил, ижодий ва танқидий тарзда мураккаб муаммоларни ҳал қилишга йўналтириш қобилиятини қамраб олади. Бошқача айтганда, когнитив компетенция интеллектуал компетенциянинг операцион асоси, интеллектуал компетенция эса унинг олий, интеграциялашган намоён бўлиш шакли ҳисобланади.

Психометрик ёндашув интеллектуал қобилиятларни ва улар орасидаги боғлиқликларни аниқлашга қаратилган бўлиб, тест натижаларини омилли таҳлил (factor analysis) орқали интеллект тузилмасини аниқлайди. Бироқ тадқиқотчилар бу ёндашув асосан тавсифий характерга эга эканлигини ва Гарднернинг кўп қиррали интеллект, Стернбергнинг муваффақиятли интеллект ҳамда рационал тафаккур каби назариялар билан ўлчаниши қийин бўлган интеллектуал хусусиятларни тўлиқ қамраб ололмаслигини таъкидлайдилар. Бу ҳолат интеллектуал ва когнитив компетенцияларни баҳолашда фақат миқдорий тестларга таяниб қолмасдан, сифатий методлардан ҳам фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Когнитив соҳанинг назарий аҳамияти рақамли давр шароитида янада ортди. Замонавий тадқиқотлар Блум таксономияси сунъий интеллектга асосланган когнитив баҳолашни тизимлаштириш учун қимматли асос бўлиб қолаётганини тасдиқлайди. Хусусан, СИ воситалари таксономиянинг олти когнитив даражасига мос саволларни яратиш ва баҳолаш қобилиятини намоён этмоқда, бу эса баҳолаш сифати ва самарадорлигини оширади. AutoBloom каби автоматлаштирилган таснифлаш тизимлари ўқув материалларини таксономия даражаларига мувофиқ тизимли равишда мослаштириш мумкинлигини кўрсатди. Шу билан бирга, тадқиқотчилар билимни кўчириш ва амалда қўллашда қийинчиликлар сақланиб қолаётганини эътироф этадилар.

Интеллектуал ва когнитив компетенциялар бўйича назарий ёндашувларни таҳлил қилиш Ўзбекистон таълим тизими учун бир қатор амалий хулосаларни шакллантириш имконини беради. Биринчидан, компетенция тушунчасининг билим, кўникма ва муносабат бирлиги сифатидаги халқаро эътироф этилган таърифини миллий таълим стандартлари ва ўқув дастурларига изчил татбиқ этиш зарур. Бу ўқув мақсадларини аниқ белгилаш ва баҳолаш мезонларини объективлаштириш имконини беради.

Иккинчидан, Блум таксономияси асосида ўқув мақсадларини поғонали тарзда лойиҳалаш Ўзбекистон олий таълим муассасаларида самарали қўлланилиши мумкин. Хусусан, ўқув топшириқларини нафақат фактларни эслаб қолишга, балки таҳлил, баҳолаш ва яратиш каби юқори тартибли тафаккур даражаларига йўналтириш талабаларнинг когнитив ривожланишини таъминлайди. Бу ёндашув айниқса хорижий тил ва ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда муҳим аҳамиятга эга.

Учинчидан, Гарднернинг кўп қиррали интеллект ва Стернбергнинг муваффақиятли интеллект назариялари талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда табақалаштирилган таълимни ташкил этиш учун назарий асос бўлиб хизмат қилади. Ушбу назариялар талабаларнинг турли интеллект турларини ва ўрганиш услубларини инобатга

[15] Evaluating Cultural Knowledge Processing in Large Language Models: A Cognitive Benchmarking Framework // arXiv preprint. 2025.

олиб, ҳар бир талабанинг салоҳиятини максимал даражада рўёбга чиқаришга йўналтирилган методларни ишлаб чиқишга кўмаклашади.

Бундан ташқари, замонавий компетенциявий ёндашув ва XXI аср кўникмалари концепцияси Ўзбекистонда таълим мазмунини янгилаш, танқидий тафаккур, ижодкорлик, ҳамкорлик ва коммуникация кўникмаларини мақсадли ривожлантириш учун методологик асос бўла олади. Бу йўналишда ўқитувчиларнинг компетенциявий ёндашув бўйича малакасини ошириш ва тегишли методик таъминотни яратиш муҳим вазифа ҳисобланади.

Ниҳоят, конструктивистик ёндашув ва метакогниция назарияси асосида талабаларнинг ўз ўрганиш жараёнини мустақил бошқариш – «ўрганишни ўрганиш» кўникмасини ривожлантириш Ўзбекистон олий таълимининг устувор вазифаларидан бирига айланиши лозим. Бу кўникма умрбод таълим даврида талабанинг доимий ўз устида ишлаш ва янги билимларни мустақил эгаллаш қобилиятини таъминлайди. Назарий ёндашувларни амалий таълим технологиялари билан уйғунлаштириш ва уларни сунъий интеллект каби замонавий рақамли воситалар билан қўллаб-қувватлаш интеллектуал ва когнитив компетенцияларни ривожлантиришнинг энг истиқболли йўли ҳисобланади.

Ўзбекистонда таълим тизимини компетенциявий ёндашув асосида ислоҳ қилиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланган. Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси мустақил фикрловчи, замонавий билимга эга, юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар билан йўғрилган кадрларни тайёрлашни асосий мақсад қилиб белгилаган. Бу мақсад бевосита интеллектуал ва когнитив компетенцияларни ривожлантириш билан боғлиқдир[16].

Сўнгги йилларда олий таълим муассасаларига академик ва молиявий мустақиллик берилиши, ўқув дастурларини халқаро стандартларга мослаштириш ва натижага йўналтирилган таълимни жорий этиш бўйича муҳим қадамлар қўйилди. Ўқув жараёнида талабаларнинг мустақил фикрлаши, таҳлилий ва танқидий қобилиятларини ривожлантиришга эътибор кучаймоқда. Шу билан бирга, компетенциявий ёндашувнинг назарий асослари ва атамашунослиги Ўзбекистон педагогика фанида ҳали тўлиқ ишлаб чиқилмаган бўлиб, бу соҳада илмий тадқиқотларни кучайтириш зарурати сезилмоқда.

Амалда интеллектуал ва когнитив компетенцияларни баҳолаш мезонлари ва диагностика воситаларининг етишмаслиги, шунингдек ўқитувчиларнинг компетенциявий ёндашув бўйича назарий тайёргарлиги ҳар доим ҳам етарли эмаслиги мавжуд муаммолар сирасига киради. Кўпинча «компетенция», «кўникма» ва «малака» тушунчалари бир-биридан фарқланмай қўлланилади, бу эса ўқув мақсадларини аниқ белгилашни қийинлаштиради. Шу боис ушбу тушунчаларнинг назарий асосларини чуқур ўрганиш ва миллий таълим контекстига мослаштириш долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

Шунга қарамай, давлат томонидан таълим сифатини ошириш, ўқитувчилар малакасини юксалтириш ва илм-фанни ривожлантириш борасида амалга оширилаётган ислоҳотлар компетенциявий ёндашувни тизимли жорий этиш учун қулай шарт-шароит яратмоқда. Назарий тадқиқотларни кучайтириш ва халқаро тажрибани миллий заминда танқидий ўзлаштириш ушбу йўналишдаги муваффақиятнинг гарови бўлиб қолади.

Алоҳида таъкидлаш керакки, интеллектуал ва когнитив компетенцияларнинг назарий моделларини ўзлаштириш сунъий интеллект каби замонавий технологияларни таълимга самарали жорий этиш учун ҳам зарурий шартдир. Зеро, СИ воситалари ёрдамида когнитив компетенцияларни ривожлантириш аниқ назарий асосга – қайси компетенция қандай ақлий жараёнлардан ташкил топиши ва уни қандай босқичларда ривожлантириш мумкинлиги ҳақидаги тушунчага таяниши лозим. Шу маънода ушбу тушунчаларнинг назарий таҳлили нафақат педагогика назарияси, балки замонавий рақамли таълим

[16] Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси. — Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти портали, 2019.

амалиёти учун ҳам долзарб аҳамиятга эга. Бу йўналишда миллий илмий мактабни шакллантириш ва ёш тадқиқотчиларни жалб этиш стратегик вазифа ҳисобланади.

Ўтказилган таҳлил интеллектуал ва когнитив компетенция тушунчалари бой ва кўп қиррали назарий асосга эга эканлигини кўрсатди. «Компетенция» тушунчаси психология ва психолингвистикада (Хомский, Уайт) пайдо бўлиб, педагогикага (Пиаже, Перрену) олиб кирилди ва бугунги кунда билим, кўникма ҳамда муносабатларнинг уйғунлашган мажмуи сифатида тушунилади. Интеллектуал компетенция интеллект назарияларига (Спирмен, Гарднер, Стернберг), когнитив компетенция эса Блум таксономиясига таянади. Таҳлил шуни кўрсатдики, ушбу тушунчалар ўзаро чамбарчас боғлиқ: интеллектуал компетенция инсоннинг билиш салоҳиятини, когнитив компетенция эса бу салоҳиятнинг муайян ақлий жараёнларда – идрок, таҳлил, синтез ва баҳолашда – намоён бўлишини ифодалайди. Замонавий компетенциявий ёндашув ва XXI аср кўникмалари концепцияси бу тушунчаларни назарий доирадан амалий таълим мақсадлари даражасига кўтарди.

Ўзбекистон таълим тизими учун ушбу назарий ёндашувларни танқидий ўзлаштириш ва миллий контекстга мослаштириш катта аҳамиятга эга. Компетенция тушунчаларининг аниқ терминологик базасини яратиш, Блум таксономияси асосида ўқув мақсадларини лойиҳалаш ҳамда интеллект назарияларига таянган табақалаштирилган таълимни жорий этиш келгуси илмий ва амалий ишларнинг устувор йўналишлари бўлиб қолади. Бу эса талабаларнинг интеллектуал ва когнитив компетенцияларини жаҳон стандартлари даражасида ривожлантиришга хизмат қилади.

Якуний хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, интеллектуал ва когнитив компетенцияларни тадқиқ этишга оид назарий ёндашувлар бир асрдан ортиқ давр мобайнида тинимсиз бойиб, бугунги кунда кўп қиррали ва интеграциялашган илмий тизимни ташкил этади. Ушбу ёндашувлар нафақат тарихий-назарий аҳамиятга эга, балки замонавий таълим амалиётини – жумладан, сунъий интеллект каби илғор технологияларни таълимга татбиқ этишни – илмий асослашда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Шу боис бу соҳадаги назарий изланишларни давом эттириш, миллий илмий мактабни ривожлантириш ва назарияни амалиёт билан изчил боғлаш замонавий педагогика фани олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиб қолади.